

ФОЛЬКЛОРНА СЕМАНТИКА ФАЗ МІСЯЦЯ В ЧАСОВОМУ КОДІ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті на матеріалі східнослов'янського фольклору розглянуто культурну семантику різних фаз Місяця в порівнянні зі схожими віруваннями інших слов'янських народів. Найчастіше у віруваннях і фольклорних текстах згадано молодий і старий місяць. Це зумовлено опозицією *початок* – *кінець*, міфологізацією і демонізацією місячного «слабкого часу». Повний місяць у слов'янській картині світу пов'язаний зі сприятливим часом для сільськогосподарських робіт, заручин, весілля. Старий місяць наділяється негативною семантикою, заборонаю на деякі види робіт і активізацією персонажів слов'янської демонології. Водночас вважається, що він сприяє лікувальним практикам, замовлянням на звільнення від проклять. Із днями відсутності на небі видимого місячного диска пов'язані апокаліптичні мотиви колядок, псалмів і апокрифів. У традиційній культурі східних слов'ян ці вірування представлені у вигляді наративів, *loci communes*, прислів'їв, приказок, загадок.

Ключеві слова: Місяць, фази Місяця, молодий місяць, повний місяць.

В статье на восточнославянском фольклорном материале рассматривается культурная семантика различных лунных фаз в сопоставлении с аналогичными верованиями других славянских народов. Чаще всего в фольклорных текстах и верованиях встречаются упоминания молодой и старой луны, что определяется оппозицией *начало* – *конец*, мифологизацией и демонизацией лунного «слабого времени». Полная луна в славянской картине мира связывается с благоприятным временем для сельскохозяйственных работ, обручением, свадьбой. Старая луна наделяется негативной семантикой, запретом на некоторые виды работ и активизацией демонических сил. В то же время считается, что она способствует лечебным практикам, заговорам на избавление от проклятий. С днями отсутствия на небе видимого лунного диска связаны апокалиптические мотивы

колядок, псалм и апокрифов. В традиционной культуре восточных славян эти верования представлены в форме нарративов, loci communes, пословиц, поговорок, загадок.

Ключевые слова: Луна, фазы Луны, молодой месяц, полнолуние.

The article, being based on materials of East Slavonic folklore, considers the cultural semantics of different lunar phases as compared with similar beliefs of other Slavonic nations. In East Slavonic traditional culture, these beliefs can be found in narratives, loci communes, proverbs, sayings, and riddles. In such a calendar, New Year begins with the appearance of the Moon being the nearest to the vernal equinox.

Keywords: Moon, phases of the Moon, crescent moon, old moon, full moon.

У традиційній картині світу східних слов'ян Місяць представлений як небесне світило, як міфологічний і фольклорний персонаж, а також як важлива календарна константа і маркер часу. Обчислення часу за Місяцем, фази Місяця як одиниці часу та їхня культурна семантика генетично пов'язані з міфопоетичною світоглядною системою, демонологією, магичними практиками, дохристиянськими віруваннями й забобонами. Постійна повторюваність астрономічних явищ (зміна дня й ночі, місячних фаз, природних сезонів) є підґрунтям будь-якого календаря. І хоча в основі сучасного громадського календаря лежить періодична зміна пір року, пов'язаних з активністю сонця, у традиційному календарі східних слов'ян місячна складова залишається його важливою компонентою. Фази Місяця до сьогодні враховуються в сільськогосподарській практиці, родинній і календарній обрядовості, заговляннях, любовній і лікувальній магії, при зборі цілющих трав, метеорологічних передбаченнях та при виконанні окремих магичних дій. Міфопоетична символіка Місяця і його фаз у традиційній культурі слов'ян розглянута в дослідженнях Н. Федорович, І. Гунчика, С. Толстої, О. Чохи, О. Гури, В. Василича, Г. Барташевич.

Вплив Місяця як супутника Землі на життя людей, припливи і відпливи вод Світового океану було помічено ще давньою людиною. Міфопоетичні уявлення про Місяць, про постійну повторюваність змін його фаз справили величезний вплив на формування загальнолюдських світоглядних уявлень і духовної культури: «Побіжний аналіз багатьох релігійних трактувань Світу показує нам усе, що прочитали люди в ритмах Місяця. Завдяки місячним фазам, тобто завдяки “народженню”, “смерті” і “відновленню” Місяця, люди усвідомили як свій власний спосіб буття у космосі, так і свої шанси вижити чи відродитися. Символ Місяця спонукав релігійну людину звести до купи широкі набори фактів, які не мали між собою видимого зв’язку, щоб, нарешті, об’єднати їх в одну систему» [15, с. 83].

За археологічними даними, на території середнього Подніпров’я й північно-західних приток Дніпра в епоху палеоліту (27000–12000 рр. до н. е.) проводилися регулярні астрономічні спостереження, і був відомий семиденний інтервал змін місячних фаз [4, с. 11, 17]. Спостереження за видимими змінами світила породили численні лунарні міфи, що лягли в основу перших спроб упорядкування часових уявлень та створення первісних календарних системних структур [20, с. 78–80]. Сонце і Місяць дають чотири основні одиниці виміру часу: сонячна доба й сонячний рік, місячний тиждень і календарний місяць. На думку дослідників, місячний календар – надбання скотарів-кочовиків. Для осілих землеробів значно актуальнішою виявилася необхідність передбачувати терміни посіву й жнив, що було безпосередньо пов’язано зі змінами сезонів і сонячним календарем. Проте обчислення часу за фазами Місяця, пов’язані із цим міфопоетичні уявлення і магичні дії збереглися й донині в господарській практиці та фольклорній культурі слов’ян. Реліктом обчислення часу за Місяцем є християнські пасхалії й так звані перехідні свята (від Масниці до Трійці). Християнська Пасха святкується на перший повний

місяць, що настає після весняного рівнодення. «Велічують святки, Мнясниці, піст і Великдень по місяцю, по світилу, як кажуть; бо світило двигается взад і вперед, того буває і Великдень раніш і пізніш» [43]. Впродовж віків народи Малої Азії в цей час святкували прихід Нового року. Можна зробити припущення, що, певним чином, із цим святом корелюється Великдень – весняне новоліття, відоме всім східнослов'янським народам. З упровадженням у XVIII ст. юліанського календаря на території Російської імперії весняну новолітню обрядовість і пісенність частково було перенесено й приурочено до різдвяно-новорічних святкувань у січні. На частині територій, які тепер входять до складу України та Білорусі, ці календарні зміни, імовірно, почалися ще в XIV ст. під впливом Литви й Польщі [18, с. 298]. На нашу думку, реліктом стародавнього місячного весняного календаря можна вважати поширений колядковий мотив гостини «місяця в крузі» в господаря, тобто повного місяця: «Вой забарився місяць у крузі, / Дай Боже! / Місяць у крузі, гість у дорозі...» [10, с. 3].

Зауважимо, що у слов'ян не збереглося цілісної системи лунарних міфів, на відміну від розвинених міфологій такого типу в культурі інших народів [20, с. 78–80]. На думку Хв. Вовка, також не збереглися в народній пам'яті українців і найдавніші народні уявлення про місячні фази, «а щодо сучасних, то вони мають на собі наявну печать середньовічних астрономічних уявлень: уявління ці підновлені недавною ще літературою про вплив ріжних “квадр” місяця на тваринний та рослинний світ, яка ще в 50-х роках минулого століття, у формі славнозвісного “бердичівського календаря”, користувалась безперечним авторитетом в українських сільських господарів» [7, с. 181]. При проведенні реконструкцій давньослов'янських і, зокрема, давньоруських уявлень про Місяць і його фази варто враховувати величезний вплив на астрономічні погляди слов'ян перекладної грецької релігій-

ної літератури (канонічної та апокрифічної), середньовічних астрологічних трактатів, «Лунників», господарських порадників тощо. Водночас пов'язані з видимими змінами Місяця вірування та міфопоетичні мотиви, що збереглися у фольклорі східних слов'ян, дають змогу реконструювати деякі прадавні уявлення про Місяць і його фази. Наприклад, архаїчне співвіднесення повного місячного («малого») кола від молодика до молодика з річним («великим») колом [20, с. 143] збереглося на Бойківщині, де чотири місячні фази поділялися таким чином: «перша – на весну, друга – на літо, третя – на осінь, четверта – на зиму» [33, с. 108].

В українській мові, як і в мовах більшості слов'янських народів, слово *місяць* означає і небесне світило, і частину року. Етимологію слова *місяць* найчастіше пов'язують з індоєвропейським **mē* – міряти, рідше – мінятися, змінюватися [37, с. 193–194]. В обох випадках актуалізується періодична зміна зовнішнього, видимого із землі, вигляду Місяця (послідовний перехід від першої до другої фази, а далі – до повні й третьої та останньої – четвертої – фази) та використання цього природного феномену для обчислення часу. Отже, відповідно й чотири фази видимого Місяця та три доби його відсутності на небі до початку нового циклу отримали назву *місяць*. Номінація видимого на небі Місяця у слов'янських мовах пов'язана з поняттям новизни – зужитості (*новий місяць, новик* (укр.), *новолуніє* (рус., бол.), *пуу* (пол.), *спад* (укр., рос.), *ветох* (біл., рос.)), опозицією перший – останній, повний – неповний (*первая четверть* (рос.), *остання чверть* (укр.), *підповня* (укр.), *полный месяц* (рос.), *повня* (укр.)). У той же час у слов'янських мовах зберігається номінація фаз Місяця, пов'язана з міфологізацією і антропоморфізацією нічного світила. Згідно з уявленнями слов'янських народів Місяць має свій життєвий час. Він, як і людина, «народжується», «росте», «старіє» і «вмирає», а окремі його фази відповідно мають назву «молодик»

(укр.), «маладзік» (біл.), «млада месечина» (макед.), «mlad», «mladina» (східнослов.), «старий» (укр.), «старичок (біл.), «старик» (рос.), «дядо» (болг.). Місяць наділено і власними іменами: Микита, Гаврила, Михайло, Адам. Найчастіше в колядках, жнивварських, весільних піснях його називають князем, князем Володимиром, а молодик – княжичем, що свідчить про найвище місце, яке Місяць посідав у космо-міфологічній ієрархії. В обрядових піснях і замовляннях підкреслюється його «рогатість» («Ой місяцю-рогу / Світи нам дорогу...»), а в загадках Місяць представлений як бик / віл – тварина, що посідає найвищий щабель у тваринному коді традиційної картини світу слов'ян («Через тин лисий віл дивиться», «Бык во дворе – рога в стене»).

Культурна семантика фаз Місяця у східних слов'ян опирається на міфологічне пояснення та аксіологію часу. Відповідно до цього певні точки знаходження видимого / невидимого диску нічного світила, пов'язаний із цим час наділяється якісними характеристиками (сакральний – профанний, добрий – злий, сприятливий – несприятливий тощо). Реліктами давніх вірувань можна вважати вплив Місяця як нічного світила та його окремих фаз на характер дня в цілому, тобто не тільки темної частини доби, а й на всю добу взагалі. У східнослов'янських мовах для позначення першої та останньої фази місяця вживаються такі номінації: «на крайніх днях» (укр.), «старие дні» (біл.), «на маладых днях» (рос.). Ці ж вірування лежать в основі багатьох етіологічних наративів (фабулатів, легенд, переказів). «Солнце и луна сходятся перед рассветом: луна рассказывает солнцу, как прошла ночь; если хорошо – солнце радуется и день ясный, иначе солнце печалится – днем облачно» [32, с. 195].

У замовляннях Місяць пов'язаний з такими основними категоріями архаїчної картини світу, як потойбіччя, «той» світ, світ померлих. Сам Місяць вважався «іншим сонцем», тобто *сонцем мертвих* (східнослов.), *козацьким* (укр.), *циганським*

(рос., біл.), *турецьким* (болг.). У жниварських, весільних піснях місяць – райське світило: «Світи місяцю з раю / Нашому короваю...» [5, с. 97]. Ці ж уявлення лягли в основу головного мотиву східнослов'янських замовлянь від зубного болю, ляку, оберегу худоби від зурочення.

– Ой князю, князю,
Ты быў на том свеци,
Пытаўся миртвеца,
Што маеі каровцы стало?
– Я иду, я и знаю, што тваей каровце стало
[24, с. 418].

У весільному обряді слов'ян звертали увагу на фази Місяця під час заручин, вінчання, весілля. У східнослов'янській весільній традиції, щоб вдало посвататися, не отримати «гарбуза», радили це робити на молодику [12, с. 75]. Вінчання на новому місяці уникали, вважаючи, що це може призвести до бездітності [12, с. 581]. Фази Місяця враховують при посіві й обробці луб'яних культур, ткацтві [3, с. 63–64, 100]. Поширеним залишається вірування в передбачення майбутньої долі дитини за тим, на якій фазі Місяця вона народилася. Загальнослов'янським є повір'я, що народжені на спадаючому місяці діти хворобливі й мало живуть, а на молодику – мають молодий вигляд до кінця своїх днів. Болгари про мудру людину говорять, що «на стар місяць є роден» [26, с. 96]. На Балканах до групи потенціальних вампірів або вештиць відносили тих, хто народився в період останньої фази Місяця [6, с. 78, 238].

З фазами Місяця пов'язана активізація і таких персонажів слов'янської нижчої міфології, демонології, як русалки, відьми, босоркані, віли та богинки. Згідно з народними уявленнями українців, білорусів, росіян на повному місяці русалки гріються в сяйві його променів, «пересушуються» й полюбляють розчісувати своє довге волосся [29, с. 207]. За переказами пів-

денних слов'ян, віли активізуються в період нового місяця або на старику [6, с. 44].

Фази Місяця впливають також і на зміст сновидінь. Вважається, що на молодика (точніше, на першій фазі Місяця) сні обов'язково збуваються, а на старому місяці – ні. «Ворожіння дівчат на молодому місяці, сон побачать пророчий – чоловік» [54]. На повному місяці сняться сні-жахи. Збуваються сні, що наснилися із четверга на п'ятницю. Сон під понеділок, вівторок і суботу – «пустий», тобто не збувається. Пустим вважається сон, якщо людина спить на лівому боці й горілиць. І навпаки, сон, побачений під час сну на правому боці, із четверга на п'ятницю, на новому місяці вважається «правдивим», пророчим (Чернігівщина).

У фольклорній культурі слов'ян Місяць опікується любовними стосунками між людьми, що пов'язано з міфологічним, за своїм походженням, мотивом його власних любовних зв'язків із Сонцем, вечірньою і вранішньою зірками. Щоб побачити судженого уві сні, дівчата вдаються до ворожінь «слабого місяця», тобто в останні три дні його видимого перебування на небі, примовляючи: «Ти м'сяцю вгор'ї / Та й ви зор'ї / Привед'їть мен'ї мого милого на сон'ї» [25, с. 338]. Місяць ловлять у миску з водою і ворожать, кинувши туди магичні предмети, щоб побачити судженого [25, с. 338]. У замовляннях звертаються до молодика з проханням причарувати кохану людину. У ліричних піснях Місяць – міфологічний посередник між закоханими («Місяць, чом не рано всходиш, / Чом до мене милого не водиш?») [30, с. 693]. Дівчата звертаються до нього з проханням відкрити їм майбутнє:

Ой в городі під вербою
Стоїть колодязь із водою.
Там дівонька воду брала,
До місяця промовляла:
– Місяченьку, мій батеньку,

Скажи же всю правдоньку:
Коли я піду за нелюба, –
Крайте рушнички з кропиви,
Сучіте торочки з билиночки;
Коли я піду за милого, –
Крайте рушнички рубковії,
А сучіте торочки шовковії [30, с. 83].

Залишки прадавнього культу місяця збереглися в ритуальних діях, пов'язаних з появою на небі молодика. «У ряді місцевостей України, наприклад, побачивши молодик, селянин хрестився і просив для себе і родини щастя і здоров'я. Мешканець Полісся при першій появі місяця знімав шапку й кланявся на усі чотири сторони» [2, с. 17]. До Місяця ставилися з надзвичайною повагою і шануванням, звертаючись не тільки до молодика [29, с. 10, 11], але й до повного місяця з молитвами, примовками й замовляннями. «Як місяць уже в повні буде, то йинчий господар розумний, – бо дурний того не знає – вийди на двьйир, стане си до місяцьи, тей каже: “Місіцеві на підьповньи, нам на здоров'є, а во-рогам нашим, що сі з нас кипкуют, сьміют, ней буде на бізголов'є!” Тей плюют до місяцьи аби сі уроки не брали» [16, с. 77]. Схожі ритуали й примовки існували в чехів Моравії [38, с. 291].

Українці вважали, що Місяць – це «око боже», світило, що «поставлене ближче до землі, щоб ліпше освітлювати вночі: це – молодший брат сонця» [7, с. 168]. За болгарськими легендами, місяць – це «оглядалото на дядо Господ», тобто дзеркало Бога. Господь створив його з грудки землі, щоб бачити, що роблять люди вночі [21, с. 123]. Гуцули вважали, що «Місяць, то ліве лице боже» [23, с. 7], у колядках його згадано на лівому боці обличчя Ісуса Христа:

То праве личко – світле сонечко,
А ліве личко – єсний місяцю,
А в грутцях его зоречка сяє [10, с. 61].

За білоруськими етіологічними переказами, за те, що місяць «кепска свеціць уночы», Бог загадав йому кожні чотири тижні перероджуватися [1, с. 136]. Найчастіше у фольклорній картині світу слов'ян пояснення зміни зовнішнього вигляду місяця пов'язані з біблійними мотивами про вбивство Каїном свого брата – Авеля [21, с. 503–521]. Обох братів можна добре розгледіти на повному місяці: «Як поўны месяц, дак видно два чоловіки ўмесця. От прыдеца, побачиш, Кавель и Авель» (Гомельщина) [21, с. 505]. Згідно з народними віруваннями зображення на місяці міняється відповідно до змін фаз Місяця: «Як місяць маленький, то і маленька злість Каїна на Авеля; як більший, то і злість робиться більша; як повний, то значить, що Каїн Авеля уже забив і вже видно, як він держить його на вилах (Старокостянтинівський пов.)» [29, с. 8]. Зміну фаз Місяця українці пояснюють тим, що, за зображення на ньому вбивства Каїном Авеля, Бог судив кожному місяцеві народжуватися, рости й вмирати [29, с. 11]. Схожі пояснення про зміну місячних фаз трапляються й у російських переказах: «На месяце Каин складывает все Авеля, все время, как месяц зарождается; потом носит его – в треть, а в последнюю – Авель снова разваливается» [21, с. 506]. Болгари бачать на повному місяці Адама і Єву, словаки Лугачовського Залісся – царя Давида (або Авраама), що грає на арфі [40, с. 406]. На повному місяці волиняни бачать дівчину з коромислом, на Київщині – косаря з косою і граблями (с. Старосілля), росіяни – двох ковалів або цигана та єврея, поляки, чехи, лужичани – злодія / злодійку, що вкрав /вкрала яйця, горох, мед або хмиз напередодні Святка [13, с. 462–463]. Окрему групу складають наративи про місяць як місце покарання за роботу в неділю, великі церковні свята: «На місяці, шо то видко такі блями, то то чудо там стоїт. На Михайла-Чудотворці брат з братом кидав снопи ў стирту, тай пробиў оден другого вилами, молодчий старшого; тай так він держит брата на вилах на місяці. И кажут, шо

поки світа и сонці, то буде видко то чудо. То Бог так поставиў на місяци, аби тото видко усім людим, аби люди не робили на Михайла» [23, с. 8]. Українці, білоруси й поляки бачать на повному місяці Іллю-пророка або святого Юрія на коні. На Поділлі вірили, що зміна фаз Місяця відбувається тому, що на місяці знаходиться заслінка, якою завідує святий Юрій: він постійно то опускає, то піднімає її, від чого й відбуваються переміни місяця, що називаються «новий місяць, перша квартира, друга квартира (підповня) і старий місяць» [29, с. 10].

У переказах про місяць із різних регіонів України, які вміщені в праці П. Чубинського, переважно подано поділ видимого місячного диска на три частини, хоча для цього й вживаються слова «квартира», «квадра», запозичені з астрологічної лексики для позначення чверті, четвертої частини. У тричленному поділі видимого диска місяця, як правило, третя й четверта фази об'єднувалися одним поняттям «старий місяць», або «на спаді». Поділ часу перебування видимого місяця на небі на три частини є більш давнім і пов'язаний із сакралізацією символічної тріади: початок – середина – кінець. Ця тріада є універсалією і вживається для структурування різноманітних явищ культури в часі та просторі: постів, свят, обрядів, ритуальних дій, дороги й життєвого шляху людини, різноманітних фольклорних і авторських текстів (вступ / зав'язка – кульмінація – закінчення / розв'язка тощо). Наші власні записи на українсько-білорусько-російському пограниччі свідчать, що у другій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст. тут остаточно закріпився поділ місячних фаз на чотири частини. Рідше виділяють ще й п'яту частину – три безмісячні дні. Ставлення до тієї чи іншої фази Місяця – амбівалентне й залежить від регіону й місцевих звичаїв, впливу і ступеня засвоєння християнської традиції. Однак більшість вірувань, прикмет, прислів'їв, приказок і обрядових дій у народній культурі слов'ян пов'язані саме з трьома періодами: першою появою місяця (молодиком)

і першою фазою, місяцем у повні та останньою фазою і «черницем» – трьома днями перед появою нового місяця. Російська дослідниця О. Чоха вважає, що більш архаїчним і системним є поділ місячного часу на дві половини: молодий і старий місяць [34, с. 487].

Під час збору цілющого зілля травники й сьогодні враховують фази Місяця, орієнтуючись на збільшення або зменшення його видимого диска. Так, стебла рослин радять збирати на молодика, квіти – на повному місяці («в здорові дні рвуть – круглий місяць, як йде до повні»), на третій фазі й у безмісячний період зовсім утримуються від заготівлі лікарських рослин, на спаді місяця збирають корені лікарських рослин [51, с. 52]. На молодика збирають трави не тільки для лікування, але й з метою нашкодити людині. Наприклад, якщо зібрати сік з рослини «куряча сліпота» в перший день молодика при заході сонця, дати його комусь випити, то така людина на цілий місяць, до другого молодика, втратить здатність бачити після заходу сонця [8, с. 206].

Час появи нового місяця на небі українці вважали сакральним, ставилися до нього шанобливо: «Коли місяць обнови́ть ся, люди побачивши його хрестять ся, і зітхнувши глибоко, кажуть: “Господи, слава Тобі!”» [23, с. 8]. За свідченням М. Шмайди, русини-українці Пряшівщини ще й сьогодні зустрічають молодик такою приказкою: «Вітай, вітай, новий кралу, / Ми тя вітаме в пожегнаню, / Ти нас вітай щастьом, здравльом» [35, с. 13–14]. Особливим вважали молодик, який, відповідно до пасхалій, наставав напередодні Великого посту на Сирному тижні в Масниці. На Полтавщині його називали «скоромним»: «Світило завжди настає у Масницю, хочь ріжка вмочить у смитану, а все-таки скоромний, а другий настає у піст і розговіється, так що скоромні бувають обидва» [43].

Вважається, що на молодика добре замовляти зуби й підстригати волосся, щоб воно «йшло в зрост»: «Ну, вроді, ка-

зала мая свекруха, пакойна баба, свекруха та, що становлять-ся на парог, кажуть, що “мертвец – у ва гробе, а месец – на небі. Як мертвому не вставати, так там, скажимо, чи сабе, чи каму, так, скажимо, зубі не балелі”. На малодичку» [47]. На молодика також замовляють переполох, золотуху, враз, бородавки: «Треба вийти на молодика, ніж в руках, три рази провес-ти проти годинникової стрілки і сказати: “Місяць ясенський, хлопець молоденький, забери свої ягнятка, бо поріжу”» [48]. Чехи вірили, що зрізаний на молодому місяці однорічний па-гін ліщини, названий іменем одного з трьох королів-волхвів (Каспар, Мельхіор або Балтазар), допомагає віднайти джере-ло води [39, s. 533].

Водночас перші три дні після молодика у східнослов'янській традиції наділяються негативною семантикою і вважають-ся часом небезпечним, несприятливим для починань важли-вих справ (наприклад, виїзд в дорогу, будівництво або мазан-ня хати). У даному випадку актуалізується семантика межі як небезпечної точки в часі та просторі. На Полтавщині вважали, що в час появи молодика відьми збираються на шабаш, а на Галичині – на сойми, куди злітаються звідусюди «і там скла-дають справоздане зі своєї діяльності перед чортами та наби-рають нових практик. Крім того вони бавляться там, гуляють, відбувають оргії. Хто несвідомий попав би на те місце, відьми потяли би його» [9, с. XVI]. На Поділлі, за місцевим повір'ям, у період нового місяця потопельники пливають до місця, де вони потонули, і купаються при місячному світлі [29, с. 209; 14, с. 49]. На Галичині вважали, що в ту ніч, коли з'являється новий місяць, безсоння у вигляді жінки нападає на дітей [6, с. 303]. Молодик вважався часом несприятливим для садіння городини, остерігалися, що тоді вона піде «в рост», а також «за-мічають, щоб на молодика не садити, бо горобці будуть сояш-ник випивати, а грядки кавуни кльовати» [55]. Водночас «моло-дий» час Місяця намагалися використати з надією на вдалий і

швидкий урожай ранньої городини: «Але тут, коли садити городину, то з бабячого боку на посадку впливають певні дні та квартали місяця, й посадка деяких культур чоловіками, наприклад, огірки садять в понеділок й на молодому місяці, це на те, щоб рані огірки були й молоденьки» [52].

За народними уявленнями, через три несприятливі дні після появи молодика наступні сім днів надзвичайно вдалі для виконання сільськогосподарських робіт, важливих починань, захисних магічних дій тощо. «Батько мій казав те, що як настає місяць, молодий місяць, мусиш не йти, тому що нічого не буде клювати. А вже як місяць молодий настав, показався, і починає збільшуватися, отоді саме улів» [49].

Важливу роботу не радять розпочинати на молодика, а робити це треба, коли він «обитреться», через три дні або в першу суботу чи перший понеділок після народження нового місяця, які на Чернігівському і Житомирському Поліссі вважають надзвичайно вдалим для будь-яких починань. Такі сприятливі дні того тижня, що настає після молодика, називаються «першими», «первими» або «новими»: перший понеділок, новий вівторок, нова середа і так далі. «В понеділок первий, кажуть, наприклад, в неделю, як настане, то в первий понеділок й рабі все» [50]. «Коли відьму обернути нового четверга опівночі у сні головою туди, де лежали ноги, то не зможе пробудитися, доки її не відвернеться назад, бо душа, яка тоді виходить із неї, не годна трафити в тіло» [9, с. XVI]. Щоб захистити посіви від зурочення і шкідників, «жінки бігають кругом городу, й це робиться тільки в нові суботу й до сходу сонця» [42]. Вірять, що новий місяць впливає на зміну погоди: якщо на молодика пішов дощ – буде йти три тижні (Чернігівщина), а якщо взимку «тиснуть» морози, кажуть: «коби настау місяць, то він, [мороз], переседе сі» (Надвірнянщина) [23, с. 8]. За народними спостереженнями, коли молодий місяць сходить догори рогами – цілий місяць буде суха й бездошова погода, а «коли роги місяця при сході до-

низу – сльота. Як настає підповня й коло місяця червоне – на вітер» [44]. У всіх східних слов'ян існує таке повір'я: якщо на ріжок молодика умовно повісити відро так, що з нього вода буде проливатися, то весь місяць ітимуть дощі. «Коли новий місяць “полоче ся”, тобто коли на нові місяця випаде дощ, то й цілий місяць буде слотавий» [11, с. 12].

Сприятливий час для розвитку справ, росту рослин і тварин продовжується до повні: «Як на другу квартиру поверне, тоди шаткувать капусту: вона хороша буде» [19]. За народними уявленнями, повний місяць перебуває у своїй найбільшій силі, яка як позитивно, так і негативно впливає на світ людей та все живе. М. Новикова пояснювала звернення в замовляннях до місяця на кшталт «май», «маю» тим, що «ідеться про стан на шляху до “розмаю”, розквіту й повноти природного буття» [22, с. 200], тому діжу радили мити на повному місяці: «Це на те, щоб завше була повна» [17, с. 72]. Прагматика дій на повному місяці була спрямована на забезпечення або підсилення цілісності, повноти, що має забезпечити достаток. «Картоплю, кавуни, капусту й т. ін. сажать треба, кажуть баби, як повний місяць, щоб картопля була велика, кавуни великі й повні, капуста голува й туга» [56]. У народній традиції східних слов'ян час повного місяця пов'язаний також із активізацією сомнамбул, сновидів, упирів, відьом [25, с. 338]. На Київщині (с. Запруддя Рокитнянського р-ну) і нині вірять у те, що на повному місяці, опівночі, потопельники пливають на місце своєї загибелі. На Гуцульщині вважали, що на повному місяці можна побачити вішалника [14, с. 322–323]. У болгарській демонології широко розповсюджений мотив, коли вештиці скидають місяць у повні на землю, і він починає візуально зменшуватися [6, с. 240, 243].

Два тижні після повного місяця об'єднані загальною назвою *ущерба, спад* і мають однакові прискрипції щодо прагматики дій. Однак подекуди на українсько-білорусько-ро-

сійському пограниччі зберігається традиція виокремлювати третю фазу, яку називають *рушило, гницель, гнилуша, гнила квартира, гнилувицько* [27, с. 292]. За поширеним і сьогодні переконанням, все, що відбувається на цьому тижні, приречене на невдачу, неуспіх. На «гнилій» фазі утримуються від закладання хати, замочування льону, сівби, керуючись настановою: «Гнила квартира – робить нічого не слід, бо буде порча» [29, с. 10]; «коли вибирають картоплю – то на третій квартирі ніколи не вибирають – кажуть – “коли вибирати на третій квартирі, то буде дуже зимою гнити”» [57].

Остання фаза Місяця у східних слов'ян має назву *старий місяць, на ісхода, старіца, исход, на старых днях*. Зменшення видимого диска Місяця пояснювали тим, що його їдять вовкулаки [9, с. 86], або співають відьми: «Они роз'їдають его, що лиш кроу остаєсі на небі и з тої крови місяць зноу оноулеїсі» [23, с. 8]. На Гуцульщині на старому місяці пускали кров, щоб полегшити хворому головний біль та запалення суглобів. У східних слов'ян цей час вважався найбільш сприятливим для позбавлення від пристриту, недугів за тотожністю: як зменшується місяць до повного зникнення з нічного неба, так зникне і хвороба. «А місяць, ну це так – як уже чалавек має лечіть щось там, якась болєзнь, чи щось вуон має вилічить, тультько на месяце, як убиває <...> на ісхода» [47]. Загальнопоширеним залишається вірування в те, що білизну, особливо брудну і з плямами, найкраще прати на останній квадранті місяця. Аналогічно час спадаючого місяця використовували в чорній магії, а також у замовляннях і чарах на знищення, «на зло», «на смерть», як наприклад, у білоруському замовлянні на знищення ворогів: «Місяц на облаках, / Ты усхозишь и уничтожаешьса, / Зништож мого врага, / Коб не ходзил по белу свету / И по светый земли» (Гомельщина) [24, с. 569].

Вірування, що остання квадра місяця несприятлива для будь-якої роботи, пов'язаної з розвитком справи, широко по-

буває в усіх слов'янських культурах. «В останню квадру жінота нізащо ні садитиме нічого, ні сіятиме, ні солитиме огірків» [31, с. 584]. Проте на українсько-білоруському пограниччі четвертий тиждень видимого місяця, особливо його останні три дні, вважається сприятливим часом для викопування картоплі, моркви, буряку та їхньої закладки для зберігання на зиму. «На крайніх днях» ріжуть свиней, щоб сало й м'ясо довше зберігалось, не псувалося. Білоруси вважають, що на старому місяці добре розпочинати будівництво, копати погріб, прибирати в хаті, а також приурочувати «входчини» до нової хати [28, с. 236; 34, с. 491]. Ця група народних вірувань базується на використанні опозиції *старий – молодий, твердий – м'який*, де «старий», «твердий» є запорукою стабільності, а молодий вважається схильним до небажаних змін і трансформацій. Так, щоб полотно було густим і міцним, для снування вибирали дні на старому місяці [3, с. 100].

У картині світу східних слов'ян семантика й прагматика останніх трьох днів старого місяця і перших трьох днів молодика багато в чому збігається. Це стосується поведінки демонічних персонажів, а також приписів щодо шаткування і закваски овочів: «Капусту шоткуєть на девяти день молодика и на сходочку» [45]; «буряки квасяьт на першій і останній квартирі» [46]. Ці дні, а також три дні, коли на небі не видно місяця, сприймаються як час межовий, перехідний і демонічний: «Коли місяць в серп, то чарівниці ідуть на гряниці» [31, с. 47]. Аналогічні уявлення існують на Закарпатті щодо босоркань (відьом), які збираються «за готар (границю села) нового або слабого місяця, а деколи до залишених самітних домів і тут виправляють всякї оргїї» [25, с. 131]. У данному випадку часова і просторова межа утворюють своєрідний демонічний хронотоп, і актуалізуються вірування в межовий час і «слабий» місяць. Віра у «слабий місяць» пов'язана з уявленнями про силу місяця, максимум якої припадає на повний місяць. На «слабо-

му» місяці радили різати ковтун (збите волосся), щоб позбутися цієї пошесті (Волинь) [28, с. 236].

Найбільш яскраво межова семантика виявляється у віруваннях, приурочених до трьох безмісячних, «пустих», днів. У координатах місячного часу *межею* називають фазу Місяця, яка передує його народженню, так називають і відповідний час (*на межі, переміна, перекрій, чернець*). Вірять, що той, хто народився на межі фаз Місяця, не буде мати дітей. У безмісячні дні не сватались і не справляли весілля, вважаючи цей час несприятливим для подальшого подружнього життя. З межовою семантикою таких днів пов'язане вірування в місяшників – трансвеститів, у яких перемежовується жіноча й чоловіча самоідентифікація: «Се такий мущинина, що він раз жинка, а раз чоловік. Місьишники ходи ув дню у мущинськім убраню. Домашні знати можут за се, хто у них місьишник, більше ніхто. Він може бути годину, дві, днину або ½ місьицьи жинков; се находит его при зміні місьицьи» [36, с. 212].

Межовий час, імпліцитно пов'язаний з концептом межі в часі й просторі, сприймається як час небезпечний для всього живого. Згідно з народними поглядами, будь-яке розмежування в часі й просторі є двостороннім, що балансує на грані добро / зло, людський / демонічний, сприятливий / несприятливий. У картині світу східних слов'ян такою семантикою наділявся також будь-який «перехід», «перекрій» – час змін фаз Місяця, перехід від однієї фази Місяця до другої. Водночас у цей час можливі будь-які зміни «як на зло, так і на добро»: «Коли місяць на небі стоїть догори рогами, то можна надіятися в тій квадрі погоди, а коли в діл рогами, то слоти. І то доти, доки квадра не переменить ся. З переминою квадри міняеться й погода» [11, с. 12].

У вербальних апотропейних формулах, замовляннях місяць вживається як захисна межа, оберіг від всього поганого: «місяцем підпережуся» (укр.), «огорожусь светлым месяцем»

(рос). Оберегові межі, що захищають людину, створюються не тільки за допомогою знарядь і предметів, що мають високий культурний статус, а також за допомогою вербальних формул і текстів. В українських колядках в астральному кодї використовується ця ж сама семантика місяця-охоронця: Божа Мати, народивши сина, «Іскупала і повила. / Ясний місячейко повивачейко, / А зоронька пелюшенька, / А сонічко подушечка» [10, с. 39].

Безмісячні дні пояснюються покаранням місяця за власні гріхи або гріхи людей: «Після своєї смерті місяць сходить до пекла, перетоплюється там, очищується й знову народжується» [29, с. 11]. Час відсутності місяця на небі, нічна теміння актуалізує негативну семантику темного, чорного кольору, що зумовлює негативні конотації такого часу, сприйняття його як надзвичайно загрозливого для людини. За народними уявленнями, якщо Великий піст почнеться в безмісячний день (чого не може бути навіть теоретично), то настане кінець світу: «Ніколи не буває так, щоб місяць настав у піст, бо то буде чернець. А як засвітить чернець, то і світові кінець – так казали колись старі люди» [43]. Чернець, нічний темний період лягли в основу прискрипції трусити сажу саме в безмісячні дні. Зауважимо, що культурна семантика кожної фази Місяця має свої особливості у традиційному кодї кольорів. Так, перша фаза, молодик пов'язані із зеленим кольором: «...кажуть старі люди, що на перші квартирі місяця травня садити, то буде вся городина зелена і не буде достигати...» [53]. Повний місяць асоціюється із золотим кольором, «слабий місяць» – із срібним, синій колір місяця віщує дощ, червоний – вітер. Традиційною семантикою тих або інших кольорів місяця пояснювали цілком прагматичні дії. Наприклад, рекомендація забілювати полотно у світлі місячні ночі мала таке пояснення: «замочують сніговою водою, щоб було білим як сніг і місячне сяйво» [41].

Отже, розглянувши культурну семантику й фольклорний образ фаз Місяця в контексті традиційної картини світу східних слов'ян, можемо зробити висновок, що, попри незбереженість цілісної міфологічної лунарної системи у віруваннях, обрядах, пісенності, замовляннях, у наративах українців, білорусів і росіян, збереглися окремі фрагменти міфопоетичного погляду на нічне світило, в основі якого лежить архетипова тріада «життя – смерть – відродження».

ЛІТЕРАТУРА

1. Беларускі фальклор. Энцыклапедыя : в 2 т. – Мінск : Яшчур, 2006. – Т. 2. – 828 с.
2. *Болтарович З.* Українська народна медицина: історія і практика. – Київ : Абрис, 1994. – 320 с.
3. *Боряк О.* Ткацтво в обрядах та віруваннях українців. – Київ : ІМФЕ, 1997. – 193 с.
4. *Вавилова І., Артеменко Т.* Найдавніші свідчення про астрономічні спостереження на території України // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики НАН України, 2014. – С. 8–19.
5. Весільні пісні : в 2 кн. – Київ : Наукова думка, 1982. – Кн. 2. – 679 с.
6. *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – Москва : Индрик, 2000. – 432 с.
7. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага : Укр. громадський видавничий фонд, 1928. – 356 с.
8. *Волокитин Н.* Беседы о естествознании на Русском Юге // Основа. – 1861. – № 2 (февраль). – С. 200–208.
9. *Гнатюк В.* Знадоби до української демонології. Т. 2, вип. 2. Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 34. – XXIV+280 с.
10. *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки. Т. 1. Зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 35. – 269 с.
11. *Грінченко Б.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1895. – Вып. 1. – 308 с.

12. *Гура А.* Брак и свадьба в славянской народной культуре: семантика и символика. – Москва : Индрик, 2012. – 936 с.
13. *Гура О.* Лунные пятна: способы конструирования мифологического текста // Славянский и балканский фольклор. – Москва : Индрик, 2006. – Вып. 10. – С. 460–484.
14. *Зеленин Д.* Очерки русской мифологии // *Зеленин Д.* Избранные труды. – Москва : Индрик, 1995. – 432 с.
15. *Еліаде М.* Священне і мирське. – Київ : Основи, 2001. – 591 с.
16. *Колесса Ф.* Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах Стрийського повіту // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 76–98.
17. *Кравченко В. Г.* З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. 1. – С. 67–144.
18. *Курочкин О.* Календарні звичаї та обряди // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 297–301.
19. *Милорадович В. П.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С. 427.
20. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – Москва : Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2. – 719 с.
21. «Народная Библия»: восточнославянские этиологические легенды / сост. и коммент. О. В. Беловой. – Москва : Индрик, 2004. – 576 с.
22. *Новикова М.* Коментар // Українські замовляння. – Київ : Дніпро, 1993. – С. 199–306.
23. *Онищук А.* Матеріали до гуцульської демонології. Записав у Зелениці Надвірнянського повіта 1907–1908 Антін Онищук, народний учитель // Матеріали до української етнології. Видає Етнографічна комісія НТШ. – Львів, 1909. – Т. 11. – С. 1–139.
24. Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.). – Москва : Индрик, 2003. – 751 с.
25. *Потушняк Ф.* Ворожки осьйських босоркань / упорядкування, передмова І. Петровцій. – Осій, 2011. – 523 с.
26. *Седакова И. А.* Балканские мотивы в языке и культуре болгар. – Москва : Индрик, 2007. – 432 с.
27. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Київ : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 495 с.
28. *Толстая С.* Полесский народный календарь. – Москва : Индрик, 2005. – 600 с.
29. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географичес-

ким обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Колдовство. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – Вып. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. – 468 с.

30. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – Київ : Наукова думка, 1974. – 775 с.

31. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. – Київ : Либідь, 1993. – 768 с.

32. Ушаков Д. Материалы по народным верованиям великоросов // Этнографическое обозрение. – 1896. – Т. 2–3. – С. 195.

33. Федорович Н. Українська народна астрономія // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики НАН України, 2001. – С. 88–156.

34. Чеха О. Языковой и культурный образ лунного времени в полесской традиции // Славянский и балканский фольклор. – Москва : Индрик, 2006. – Вып. 10. – С. 485–500.

35. Шмайда Михайло. «А ші вам вінчую...»: календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – Братислава ; Пряшів : Словацьке педагогічне вид-во, Відділ укр. літ-ри, 1992. – Т. 1. – 502 с.

36. Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1908. – Ч. 5.

37. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Москва : Наука, 1993. – Вып. 18. – 255 с.

38. Bartoš F. Moravsky lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy. – V Telči : Nákladem českého knihkupectví Emila Šolce, 1892. – 405 s.

39. Houška J. V. Sbirka narodních pověstí v Čechách // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1854. – Sv. 4. – S. 520–535.

40. Václavík A. Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valaška, Slovenska a Haní. – Luhačovice, 1930. – 406 s.

ДЖЕРЕЛА ТА АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

41. Записала Боголюбова А. П. на Чернігівщині на поч. ХХ ст. – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 1–5, од. зб. 454, арк. 3.

42. Записав Болавко П. В. в с. Врадіївці Кривоозерського р-ну Первомайської округи. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 643, арк. 29.

43. Записав Ковбасюк П. в с. Березівка на Полтавщині. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 573, арк. 1.
44. Зібрав учитель Самгородської 7-річної школи Можарівський С. П. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 421, арк. 33 зв.
45. Записав Урожок М. П. в с. Холми на Чернігівщині. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 589, арк. 147–148.
46. Записав Прудкий П. Й. в с. Бреусівка Бригадирського р-ну Кременчуцької окр. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 586, арк. 116.
47. Записала Чебанюк О. 11.04.2003 р. с. Оташів Чорнобильського р-ну Київської обл. від Голубенко Анастасії Опанасівни, 1925 р. н. – Експедиція Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України. Шифр: Чебанюк. – 2 – 2003, №5.
48. Записала Чебанюк О. Ю. 16.08.2003 р. від Руснак Лариси Романівни, 1975 р. н., проживає в м. Чернівці, замовляння знає від матері Хашинської Лідії Степанівни, 1933 р. н. (проживає в с. Новоолексіївка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.).
49. Записала Чебанюк О. Ю. 11.07.2002 р. в с. Воля Щетинська (Волька) Ратнівського р-ну, Волинської обл. від Магдесюк Галини Миколаївни, 1954 р. н. Записав Черевко Г. Д. у с. Бійовці Лубенської округи. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 586, арк. 212.
50. Записала Чебанюк О. Ю. 15.09.2015 р. в с. Смяч Щорського р-ну Чернігівської обл. від Савинської Л. І., 72 р.
51. Записав А. Шкарбан 5.08.2000 р. с. Глушиця Сарненського р-ну Рівненської обл. від Круглик Євдокії Денисівни, 1931 р. н. – Рівненська етнографічна експедиція «Поліським краєм» 1–6 серпня 2000 року. Зап. Шкарбан Андрій. Села Сарненського й Дубровицького р-нів.
52. Записав Щербатюк А. в с. Петреківка Катеринівського р-ну Уманської окр. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 588, арк. 88–89.
53. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 641, арк. 581.
54. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–6, од. зб. 484, арк. 2.
55. Записав Середа І. М. у 1920-х рр. на хуторі Троцькі Кременчуцької окр. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 647, арк. 5.
56. Записав Черевко О. П. у 1920-х рр. в с. Оболонь Лубенської окр. – АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 647, арк. 2.
57. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1–дод., од. зб. 586, арк. 212.

SUMMARY

The article, being based on materials of East Slavonic folklore, considers the cultural semantics of different lunar phases in comparison with similar beliefs of other Slavonic nations. Young and old moons are frequently mentioned in beliefs and folkloric texts. It is determined by the beginning / ending opposition, as well as by mythologizing and demonizing *moon's weak time*. Full moon in the Slavonic picture of the world is connected with good time for agricultural works, engagements, weddings. The old Moon is endowed with a negative meaning, the prohibition of some kinds of work and certain activities of characters of Slavonic demonology. At the same time, there was a persuasion that old moon furthers medical and some sacral practices. Apocalyptic motifs are related to the days when moon's disk is absent above in the sky. In East Slavonic traditional culture, these beliefs can be found in narratives, loci communes, proverbs, sayings, and riddles. Moon in its first phase is oftener referred to in *koliadkas* (Christmas carols) being connected with the archaic lunar calendar. In it, the month's initial day coincides with the first Moon's appearance in the sky in the form of a thin sickle. In such a calendar, New Year begins with the appearance of the Moon being the nearest to the vernal equinox.

Keywords: Moon, phases of the Moon, crescent moon, old moon, full moon.